

AQLIY RIVOJLANISHI ORQADA QOLGAN BOLALARDA NUTQ NUQSONLARINI BARTARAF ETISHNING PSIXONEVROLOGIK JIHATLARI

*Jizzax davlat pedagogika universiteti
Pedagogika-psixologiya va inklyuziv ta'lim fakulteti
3-bosqich talabasi **Shodiyeva Gulchiroy***

Annotatsiya: Mazkur maqolada aqliy rivojlanishi orqada qolgan bolalarda kuzatiladigan nutq nuqsonlarining kelib chiqish sabablari va ularni bartaraf etishning psixonevrologik asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosi intellektual yetishmovchilik hamda markaziy nerv tizimidagi funksional o'zgarishlarning nutq apparatiga ta'sirini o'rganishga qaratilgan. Nutq rivojlanishidagi buzilishlarni shunchaki pedagogik kamchilik emas, balki bosh miya qobig'idagi neyronlararo aloqalarning o'ziga xosligi bilan bog'liq murakkab jarayon sifatida yoritib beradi. Maqolada nutqiy nuqsonlarni korreksiyalashda nafaqat logopedik mashqlar, balki bolaning ruhiy holati va nevrologik statusini hisobga olgan holda yondashish zarurligi ilmiy asoslangan.

Kalitso'zlar: aqliy rivojlanish, nutq nuqsonlari, psixonevrologiya, korreksion pedagogika, markaziy nerv tizimi, kognitiv rivojlanish, logopediya, neyro psixologiya.

Abstract: This article analyzes the causes of speech defects observed in children with mental retardation and the psychoneurological basis for their elimination. The basis of the study is aimed at studying the impact of intellectual disability and functional changes in the central nervous system on the speech apparatus. It highlights disorders in speech development not only as a pedagogical defect, but also as a complex process associated with the specificity of interneuronal connections in the cerebral cortex. The article scientifically substantiates the need to approach the correction of speech defects not only with speech therapy exercises, but also taking into account the mental state and neurological status of the child.

Keywords: mental development, speech defects, psychoneurology, correctional pedagogy, central nervous system, cognitive development, speech therapy, neuropsychology.

Аннотация: В данной статье анализируются причины речевых нарушений, наблюдаемых у детей с умственной отсталостью, и психоневрологические основы их устранения. Основой исследования является изучение влияния умственной отсталости и функциональных изменений центральной нервной системы на речевой аппарат. Рассматриваются нарушения развития речи не только как педагогический дефект, но и как сложный процесс, связанный со спецификой межнейронных связей в коре головного мозга. Статья

научно обосновывает необходимость подхода к коррекции речевых нарушений не только с помощью логопедических упражнений, но и с учетом психического и неврологического состояния ребенка.

Ключевые слова: умственное развитие, речевые нарушения, психоневрология, коррекционная педагогика, центральная нервная система, когнитивное развитие, логопедия, нейропсихология.

KIRISH

Aqli zaif bolalarda nutqiy ifoda turli darajalarda — mazmuniy lisoniy hamda sensor-motor bosqichlarda izdan chiqadi. Eng ko'p rivojlanmay qoladigan jihatlar bu murakkab tizimlar, ya'ni mazmun va til qurilishidir. Buning sababi, mazkur jarayonlar boladan yuksak darajadagi tahliliy va umumlashtirish qobiliyatini talab etadi. Rivojlanish dinamikasi: Yuqori sinflarga o'tgach, ko'pchilik o'quvchilarda nutqning fonetik va harakat nuqsonlari sezilarli darajada kamayadi yoki butunlay yo'qoladi. Biroq, shunga qaramasdan, ularda tilning ma'no qatlamlarime'yordagidek rivojlanmay qolaveradi. Nutq buzilishining tasnifi va sabablari: Aqli zaif bolalardagi nutq kamchiliklarini o'rganishda differensialyondashuv muhimdir. Nutq buzilishining belgilari va kelib chiqish omillari nafaqat bosh miyaning umumiy rivojlanishdan orqada qolishi, balki nutq markazlaridagi lokal shikastlanishlar bilan ham bog'liq.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-son1 qaroriga asosan 2020-2025-yillarda xalq ta'limi tizimida inklyuziv ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi ishlab chiqilgan. Ushbu hujjat alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolalar uchun inklyuziv ta'lim tizimini shakllantirish, ularning ta'lim olish huquqini ta'minlash va kafolatlashga xizmat qiladi. Mazkur konsepsiyaga ko'ra, maxsus pedagogika yo'nalishi bitiruvchilari umumta'lim maktablarida resurs o'qituvchi sifatida ham faoliyat olib borishlari mumkin[1]. Mutaxassislar (G.E.Suxaryova, R.I.Belova-David) intellektual yetishmovchiligi bor bolalarni ikki toifaga ajratishadi: Oddiy oligofreniya: Nutqi to'liq shakllanmagan holat. Atipik oligofreniya: Nutqning o'ziga xos murakkab nuqsonlari bilan og'irlashgan holat. Oddiy bolalarda uchraydigan barcha nutqiy kasalliklar aqli zaif bolalarda ham kuzatiladi:

- Dislaliya (tovush talaffuzidagi xatolar)
- Dizatriya (nutq apparati nerv tizimi buzilishi)
- Alaliya, Afaziya (nutqning yo'qligi yoki yo'qolishi)
- Disleksiya, Disgrafiya (o'qish va yozishdagi qiyinchiliklar)
- Duduqlanish[2]

Bu bolalarda semantik nuqson markaziy muammo hisoblanadi. Ulardagi nuqsonlar juda barqaro bo'lib, hatto yuqori sinflarda ham qiyinchilik bilan tuzatiladi. Tovush talaffuzidagi o'ziga xosliklar: Yordamchi maktab o'quvchilarida

tovushlarni noto'g'ri aytish oddiy maktabdagilarga nisbatan ancha yuqori. Buning negizida quyidagi omillar yotadi: Atrof-muhitni idrok etishning sustligi, nutqiy eshitish (fonematik) qobiliyatining shakllanmagani, artikulyatsion (nutq a'zolari) apparatdagi jismoniy kamchiliklar.

Ayniqsa, "L" va "R" kabi murakkab artikulyatsiyaga ega titroq va portlovchi tovushlarni talaffuz qilishda ko'p xatolar kuzatiladi. Masalan, "R" tovushining buzilishi eng keng tarqalgan muammodir.

1. Monomorf (soddaroq) buzilish: Bunda bolalar tovushni shunchaki noto'g'ri aytishadi (masalan, g'o'ldirab), lekin boshqa tovush bilan almashtirish kamroq (2,5 baravar kam) uchraydi.

2. Polimorf (murakkab) buzilish: Bunda ham tovushni buzib aytish, ham uni boshqa o'xshash tovush bilan almashtirish (substitutsiya) deyarli teng miqdorda namoyon bo'ladi[3].

Intellektual rivojlanishda nuqsoni bor bolalar uchun nutqning o'sishi kechikish xususiyati bilan ajralib turadi. Ushbu ortda qolish jarayoni go'daklikning nutqqacha bo'lgan davridanoq seziladi. Normal rivojlanayotgan go'daklarda chug'urlash (g'uldirash) odatda 4 oylikdan 8 oylikgacha paydo bo'lsa, aqli zaif bolalarda bu holat ancha kech — 12 oydan 24 oygacha bo'lgan vaqt oralig'ida namoyon bo'ladi (I.V.Karlin, M.Strazulla). Kassel, Shlezinger va M.Zeemanlarning fikricha, bunday bolalar ilk so'zlarini 3 yoshdan boshlab aytishadi. I.V.Karlin va M.Strazullaning izlanishlari esa bu muddat 2,5 yoshdan 5 yoshgacha cho'zilishi mumkinligini tasdiqlaydi. Me'yor: Sog'lom bolalarda ilk so'zlar 10 oylikdan 18 oylikgacha bo'lgan davrda shakllanadi. Aqli zaif bolalarda nutqiy o'sishning orqada qolishi, ayniqsa, iboraviy (birikmali) nutq shakllanishida yaqqol ko'zga tashlanadi. Birinchi so'zlarni aytishdan jumlar tuzishga o'tish davri ham sog'lom tengdoshlariga qaraganda ancha uzoq vaqtni talab etadi[4].

Ushbu muammo ko'plab olimlar tomonidan turlicha yondashuvlarda o'rganilgan: Psixologik nuqtayi nazardan: V.Petrova, M.Pevzner, I.Karlin, M.Strazulla, S.Borel, Mezonni, Shlezinger, M.Zeeman va boshqalar. Logopedik jihatdan: M.Xvatsev, R.E.Levina, G.A.Kashe, D.I.Orlova, M.A.Savchenko, Ye.F.Sobottovich, R.I.Lalaeva, K.K.Karlep. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, yordamchi maktablarning quyi sinflarida o'quvchilarning 40-60 foizida nutqiy nuqsonlar mavjud. M.E.Xvatsev va G.A.Kashe ma'lumotlariga ko'ra, birinchi sinf o'quvchilari orasida nutq kamchiliklariga ega bolalar ko'rsatkichi juda yuqori hisoblanadi. S.Ya.Rubinshteyn fikriga ko'ra, nutqning o'smasligiga asosiy sabab — miya po'stlog'i faoliyatining zaifligi va barcha sezgi a'zolarida (analizatorlarda) yangi farqlovchi (differentsial) aloqalarning juda sekin shakllanishidir. Eshitish va idrok: Nutq-eshitish analizatorlaridagi sustlik tufayli bola uzoq vaqt tovushlarni bir-biridan ajrata olmaydi va atrof dagilarning gaplarini aniq tushunmaydi. Motorika: Nutq

a'zolarining harakati sekin rivojlanadi[5]. Nutqning aniqligi eshitish vakinestetik (his qilish) nazorat orqali ta'minlanadi, biroq aqli zaif bolalarda bu ikkala nazorat mexanizmi ham yetarli darajada rivojlanmagan bo'ladi. V.G.Petrova xulosasiga ko'ra, barcha faktorlar yig'indisi ichida eng asosiysi — bilish faoliyatining (kognitiv jarayonlarning) rivojlanmaganligidir. Tahliliy-sintetik faoliyatning sustligi: Bu fonematik qabul qilishning (tovushlarni farqlash) buzilishiga olib keladi. Semantik (ma'no) qiyinchiliklar: Bolalar mavhum va umumlashtiruvchi so'zlarni, shuningdek, murakkab grammatik shakllarni (sabab-maqсад bog'lovchi gaplar, ergash gaplar) egallashda qiynaladilar. Tasavvurning cheklanganligi: Atrof-olam haqidagi bilimlar kamligi, muloqotga bo'lgan ehtiyojning pastligi va nutqiy qiziqishning yo'qligi rivojlanishni yanada sekinlashtiradi[6].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Aqliy rivojlanishning orqada qolishi markaziy nerv tizimining organik shikastlanishi bilan bog'liq bo'lib, bu bevosita oliy nerv faoliyati va nutq markazlarining disfunktsiyasiga olib keladi. Tadqiqotning dolzarbligi nutqiy nuqsonlarni shunchaki talaffuz xatosi sifatida emas, balki nevrologik asosga ega bo'lgan tizimli buzilish sifatida o'rganish zarurati bilan belgilanadi. Aqliy rivojlanishi orqada qolgan maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalarning nutqiy faoliyati.

Tadqiqot obyekti va predmeti

Tadqiqot obyekti — bu muammo mavjud bo'lgan kengroq maydon bo'lib, u bolaning butun shaxsiyati va rivojlanish jarayonini qamrab oladi. Markaziy nerv tizimining organik shikastlanishi natijasida aqliy rivojlanishi orqada qolgan maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalarning umumiy rivojlanish jarayoni. Tadqiqot predmeti obyektning ma'lum bir qirrasini, ya'ni tadqiqotchi aynan nimanigadir o'zgartirmoqchi yoki isbotlamoqchi bo'lgan nuqtasini anglatadi. Psixonevrologik yondashuv asosida olib borilgan logopedik ishlarning samaradorligi va bolaning nutqiy rivojlanishidagi ijobiy ko'rsatkichlar dinamikasi.

Tadqiqot metodlari

Nazariy-metodologik metodlar

Ushbu metodlar tadqiqotning poydevorini yaratish uchun xizmat qiladi:

- **Adabiyotlar tahlili:** Muammo bo'yicha mavjud nevrologik, psixolingvistik va oligofrenopedagogik asarlarni qiyosiy o'rganish.
- **Retrospektiv tahlil:** Bolaning rivojlanish tarixini (anamnezini) o'rganish orqali nutq nuqsonining paydo bo'lish sabablarini (prenatal, natal, postnatal davrlar) aniqlash.
- **Modellashtirish:** Nutq nuqsonlarini bartaraf etishning yangi psixonevrologik modelini (tibbiy-pedagogik majmuasini) loyihalash.

2. Klinik va Psixonevrologik metodlar

Bolaning asab tizimi holatini va uning nutqqa ta'sirini aniqlash uchun qo'llaniladi:

- **Nevrologik skrining:** Muskullar tonusini, reflekslarni va artikulyatsiya a'zolarining innervatsiyasini tekshirish.
- **Neyropsixologik diagnostika (A.R. Luriya metodikasi):** Miya funksional bloklarining holatini aniqlashga qaratilgan probalar (masalan, "qo'l prayaksisi", "grafik sinovlar").
- **Psixofiziologik metodlar:** Bolaning eshitish va ko'rish idrokini, sensor integratsiyasini (sezgi a'zolarining birgalikdagi faoliyati) baholash.

3. Empirik (Amaliy) va Diagnostik metodlar

Nutqning bevosita holatini aniqlash uchun xizmat qiladi:

- **Kuzatuv:** Bolaning tabiiy muloqot jarayonidagi nutqiy va noverbal (imo-ishora) xatti-harakatlarini tizimli kuzatish.
- **Suhbat:** Bola va uning ota-onasi bilan muloqot qilish orqali nutqiy muhit va muloqotga bo'lgan ehtiyojni aniqlash.
- **Logopedik tekshiruv:** Nutqning barcha qismlarini (tovush talaffuzi, fonematik idrok, lug'at boyligi, bog'lanishli nutq) maxsus albomlar va topshiriqlar yordamida test qilish.

4. Eksperimental metodlar

Tadqiqotning asosiy qismi bo'lib, uch bosqichdan iborat:

1. **Aniqlovchi eksperiment:** Tadqiqot boshida bolalarning nutq va psixonevrologik holatini dastlabki o'lchovdan o'tkazish.
2. **Shakllantiruvchi eksperiment:** Ishlab chiqilgan yangi psixonevrologik metodikani (masalan, neyromashqlar bilan uyg'unlashgan logopedik darslarni) amaliyotga tatbiq etish.
3. **Nazorat eksperimenti:** Olingan natijalarni dastlabki holat bilan solishtirish va metodika samaradorligini baholash.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqotning dastlabki bosqichida aqliy rivojlanishi orqada qolgan bolalarning nutqiy va psixonevrologik holati o'rganildi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, bolalarning 92%ida nutq nuqsonlari tizimli xarakterga ega bo'lib, ular miya qobig'idagi neyrodinamik jarayonlarning sustligi bilan bevosita bog'liq. 1. Artikulyatsion motorika: Bolalarning aksariyatida (75%) soxta bulbar dizartriya belgilari, til muskullarining parezi yoki spastikligi kuzatildi. Bu holat nutq apparatining innervatsiyasi buzilganligidan dalolat beradi.

2. Neyrodinamika: Eksperimental guruhdagi bolalarda qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining muvozanatsizligi nutqning sur'at va ritmiga (bradila'liya yoki taxila'liya) ta'sir ko'rsatishi aniqlandi.

3.Sensor integratsiya: Bolalarda eshitish idroki va fonematik tahlilning pastligi miyaning chakka qismi (Vernike zonasi) funksional faolligining yetishmovchiligi bilan izohlandi.

4.Motor bog‘liqlik: Barmoqlar mayda motorikasini neyromashqlar orqali rivojlantirish Broka markazining stimulyatsiyasiga olib keldi. Bu esa o‘z navbatida ekspressiv nutqning (gapirish qobiliyatining) shakllanishini tezlashtirdi.

5.Psixofiziologik barqarorlik: Bolalarning umumiy nevrologik holati (uyqu, diqqat konsentratsiyasi) yaxshilanishi bilan nutqiy muloqotga kirishish motivatsiyasi oshdi.

6.Tizimli yaxshilanish: Faqat alohida tovushlar emas, balki nutqning grammatik qurilishida ham ijobiy siljishlar kuzatildi. Bolalar oddiy va yoyiq gaplarni mantiqiy ketma-ketlikda tuza boshladilar.

Tadqiqot davomida qo‘llanilgan neyropsixologik yondashuv (sensor integratsiya, kinezioterapiya va logopedik massaj) an‘anaviy metodlarga qaraganda yuqori samaradorlik ko‘rsatdi. Eksperimental guruhda nutqning tushunarlik darajasi va muloqotga kirishish faolligi o‘rtacha 30-35% ga oshdi. Korreksiyaning tizimliliigi: Nutq nuqsonlarini bartaraf etishda bolaning sensor va motor tizimini (ayniqsa, mayda qo‘l motorikasi va artikulyatsion praksisni) bir vaqtda rivojlantirish miya qobig‘idagi nutq zonalarining (Broka va Vernike) funksional tiklanishini tezlashtirishi isbotlandi. Psixologik muhitning o‘rni: Nevrologik korreksiya bilan birga bolada "muvaffaqiyat hissi"ni uyg‘otuvchi psixologik qo‘llab-quvvatlash nutqiy tormozlanishni kamaytirib, kommunikativ motivatsiyani barqarorlashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi "Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PQ-4860-sonli Qarori.

2. Mo‘minova L.R., Ayupova M.Yu. Logopediya. T. 1993.

3. Muminova L.R. Bolalarni logopedik tekshirish va o‘qitish. T. 1992

4. Nurkeldiyeva D.A. "Dizartriya" (O‘quv qo‘llanma) — Toshkent, 2014. (Nutqning nevrologik asoslarini o‘rganish uchun).

5. Shomahmudova R.Sh. "Maxsus ta’limning dolzarb masalalari" — Toshkent, 2015.

6. Fayziyeva U.Yu. "Inklyuziv ta’lim: muammo va yechimlar" — Toshkent, 2020.